

ІМПЛІЦИТНИЙ ЗМІСТ СИМВОЛУ КАМІНЬ У ДРАМІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ "КАМІННИЙ ГОСПОДАР"

У статті розглядаються особливості функціонування лексичної групи, об'єднаної навколо словесного символу камінь, у драмі Лесі Українки "Камінний господар".

Мова, як особлива знакова система, забезпечує породження її носіями різноманітних текстів, у яких інформація може виражатися не тільки експліцитно, але й імпліцитно. Експліцитний спосіб її вираження передбачає передавання й сприйняття передовсім тих значень, які закріплені за певними експонентами лінгвальних знаків мовною нормою. Для цього достатньо звичайного "впізнання" певної звукової форми словесних знаків і встановлення властивої їм загальномовної семантики, тобто відповідних значеннєвих концептів. Так, наприклад, у "Словнику української мови" зафіксовано десять лексико-семантичних варіантів лексеми **камінь**, серед них: 1. *Тверда гірська порода у вигляді суцільної маси або окремих шматків [...];* 2. *Окремий шматок, брила такої гірської породи;* 5. *перен. Тяжке почуття; туга, смуток, горе;* 7. *Надмогильний пам'ятник* [1: 83–84]. Якщо це слово вживається в будь-якому висловлюванні з одним із наведених значень так, що мінімальний контекст дає змогу без домислювання сприйняти цю семантику, то йдеться про експліцитність її вираження.

На противагу експліцитній, імпліцитна інформація об'єктивується опосередковано. Для цього замало згаданого звичайного "впізнання" експонентів словесних знаків. Необхідне імплікування (виведення) її з експліцитних значень, ширше – домислювання змістових пластів із опорою на контекст, мовленнєву ситуацію, позалінгвальні знання тощо. Імпліцитність змісту виявляється в комунікативних процесах і є наслідком такого мовомислення, яке спрямоване на породження, передавання прихованої семантики, зокрема різноманітних смислових й емотивних прирощень. Тексти, їх компоненти з прихованою інформацією (підтекстом у найширшому розумінні цього терміна) вимагають відповідного читачького сприйняття, а від дослідників – лінгвістичного контекстного аналізу, що його дехто з мовознавців якраз і трактує як макроконтекстний аналіз тексту з метою розкриття латентного змісту комунікації [2:66].

Імпліцитний зміст найпомітніше виявляється тоді, коли спеціально створюється смислова неоднозначність, на якій ґрунтується функціонування багатьох тропів та фігур, що є однією з найхарактерніших прикмет художньої мови і художніх текстів, особливо тих, де активно використовується символічна роль словесних знаків. Імпліцитною вважається інформація, для отримання якої необхідні додаткові мисленнєві операції, спрямовані також і на виявлення прямо не реалізованих у тексті його прихованих смислових потенцій [3:10–11]. Із цього погляду словесний символ є за своєю природою засобом вираження саме такої інформації. Адже символ – це такий знак, що "містить у собі узагальнений принцип подальшого розгортання згорнутого в ньому смислового змісту" [4:10].

У художній мові словесні символи імпліцитно зображають предмети, явища, почуттєво спрямовуючи розгортання їх характеристик у мисленні, уяві. Найчастіше символ-лексема з відповідним загальномовним значенням дає змогу на основі такого значення творити доступний для сприйняття семіотичний концепт, покликаний означити найчастіше те, що нашому сприйняттю безпосередньо недоступне – абстрактні філософські ідеї, поняття, внутрішні глибокі почуттєві переживання тощо. Тому стає очевидним, що символічна функція словесних засобів є особливою прикметою мови таких художніх творів, які насичені філософським змістом, психологізмом, тобто розкриттям внутрішнього стану персонажів, мотивації їх вчинків, характерів. До них належить і драма Лесі Українки "Камінний господар". Це передовсім поетично-філософське переосмислення видатною українською письменницею відомого у світовій літературі мандрівного сюжету про Дон-Жуана, яке вона втілила в естетично довершену та оригінальну словесно-образну структуру.

У тексті *камінь* на семантичному рівні його організації домінують лексична група, центром якої є експресема **камінь** (ЛГК). Вона охоплює похідні слова, утворені від указанного іменника: **камінний, кам'яний, каміння, кам'янити**. До неї також тяжіють лексеми на зразок: **гора, мрамур, скеля, круча, твердиня** та под. ЛГК та семантично близькі до неї слова творять словесно-асоціативне поле, в межах якого не тільки експліцитно, а й імпліцитно виявляються помітні фрагменти поетичного змісту драми. Важливо наголосити на тому, що вживання словесних компонентів ЛГК в аналізованому поетичному тексті виразно демонструє їх символічну роль. На це вказує сама Леся Українка, розкриваючи прихований зміст заголовку драми у листі до А.Ю.Кримського: "Боже, прости мене і помилуй! я написала "Дон-Жуана"! (...) Правда, драма (знов-таки драма!) зветься "Камінний господар", бо ідея її - перемога камінного, консервативного принципу, втіленого в Командорі, над роздвоєною душею гордої, егоїстичної жінки донни Анни, а через неї - над Дон-Жуаном, "лицарем волі" [5: 335]. На те, що у цьому творі через посередництво символів необхідно дошукуватися прихованої у них філософської інтерпретації людського буття, певних його суспільних та особистісних вартостей, спрямовують й інші автокоментарі до нього. У них Леся Українка постійно звертається до метафоричного епітета **камінний** із його символічним змістом. Так, характеризуючи образ Долорес, письменниця протиставляє його образіві Анни: "Якби не було Дон-Жуана, то знайшлося би щось інше, для чого вона б "душу розп'яла і заколола серце", бо там, де Анна могла б уже бути щасливою, Долорес ще б таки не знайшла свого Святого Граалю, а се тому, що над нею ніщо "камінне" не має влади (...). Отже, усталені форми для неї тільки якісь містичні формули, що мають виражати, власне, невиразимі ні в яких формах почуття, але те, що в тих формах є "камінного",

пригнітаючого, позбавляючого волі, не може мати влади над її вільною душею. Так я думаю про Долорес, але, на жаль, не вміла передати тої думки читачам" [5: 387]. Ми навели цю досить широку цитату із листа Лесі Українки до О. Кобилянської, щоб зробити кілька важливих висновків.

По-перше, тут переконливо засвідчується, що символічність компонентів окресленої ЛГК постійно знаходилась у центрі уваги авторки драми, тому й не дивно, що в тексті твору вони активно вживаються (виявлено двадцять дев'ять відповідних мікроконтекстів), наприклад:

Ходім, дон Гонзаго! я долину,
як біла хвиля, у хибкий танець,
а ви спокійно станете, мов камінь.
Бо знає камінь, що танок свавільний
скінчить навіки хвиля - коло нього [6:108].

Зауважимо, що відповідні лексеми часто стосуються характеристики Командора, який, на думку самої Лесі Українки, "вийшов занадто схематичним – се більше символ, ніж жива людина" [5:386]. Додамо, що цьому значною мірою сприяє якраз уживання у ремарках, репліках слів із ЛГК:

Чому ж мені [Анні] веселою не бути,
коли я можу так на вас [Командора] впевнитись,
як на камінну гору! [6: 85].

По-друге, у наведеному авторському коментарі висловлений жаль із приводу того, що письменниці не вдалось із належною повнотою донести читачам протиставлення образів Анни і Долорес, які уособлюють альтернативний вибір особистості: підкоритися усталеним, "камінним" нормам, формам суспільного життя, що позбавляють волі, або ж, відмовляючись від його принад, зберегти вільну душу, щоб пожертвувати нею. Та думається, що Лесин жаль – це, мабуть, прояв надто вимогливого ставлення до власного тексту. Адже в ньому досить виразно і на текстовому, й на підтекстовому рівнях простежується це протиставлення. Воно вловлюється читачами, які не обтяжені стереотипним сприйняттям образу Долорес як тільки тіні Дон-Жуана та здатні домісловати імпліцитні значення, що приховується також і за словесним символом *камінь*, і за іншими виражальними засобами, асоціативно пов'язаними з ним..

По-третє, Леся Українка сама вказує на суттєві складники прихованого змісту лексем аналізованої групи. **Камінний** — це передовсім такий, що позбавляє волі, гнітить вільну душу. Інакше кажучи, це усталений спосіб поведінки й життя особистостей на зразок Анни й Командора з їх прагненням до влади, яка дає змогу їм нехтувати почуттями, волею інших людей, перетворюючи їх у "камінні" фігури власного світу, де руйнуються й здобуваються "всесвітні трони" во ім'я власної величі й слави:

Він [плащ Командора], мов прапор,
єднає коло себе всіх одважних,
цих, що не бояться крив'ю й слізьми
сполучувать каміння сили й влади
для вічної будови слави! [6: 155–156].

Саме символічно прихована семантична наповненість експресем, які об'єднуються навколо лексеми *камінь*, сприяє і дослідницькому проникненню в ідейно-змістову глибину, філософське підґрунтя аналізованого твору, який, за Я. Розумним, "втілює головні філософські концепції епохи й надчасу у своєрідному чотирикутнику людських колізій – в Дон Жуані, Донні Анні, Командорові Дон Гонзаго й Долорес" [7:24]. Як твердить цей дослідник, кожний із цих персонажів є "мікросвітом, в якому схрещуються й зустрічаються основні концепції драми – свобода, влада й закон з однією підкресленою домінантою" [7:25]. Зокрема, Донна Анна розумом, хитрощами й своїм жіночим чаром підпорядковує громадські правила своїй концепції волі, а воля - це влада й "потрібен камінь, коли хто хоче будувати міцно своє життя і щастя". У Командора акцентоване "камінне" служіння громадській етикеті та державному й Божому законові [7:25].

Особливо помітною є багатовимірність і змістова насиченість словесних компонентів ЛГК у тексті драми Лесі Українки, якщо його порівняти з текстом відомого твору О. Пушкіна "Каменный гость". Відмінність спостерігаємо навіть стосовно кількості вживання. В О. Пушкіна натрапляємо лише на одиничні випадки використання лексеми *камень* та епітета *каменный*: у заголовку твору "Каменный гость", а також деяких мікротекстах, наприклад:

О, пусть умру сейчас у ваших ног,
Пусть бедный прах мой [Дон Гуана] здесь же похоронят [...],
Там - у дверей - у самого порога,
Чтоб камня моего могли коснуться
Ты [Анна] легкою ногой или одеждой [...] [8:520].

Та найвідчутнішою є концептуально-змістова віддаленість прихованої естетичної інформації, яка розкривається з опорою на аналізовані ЛГК в обидвох текстах - російському й українському. У творі О. Пушкіна семантика експресем *камень* та похідного від неї епітета не виходить за межі загальноновживаних значень, відомих в російській та українській мовах ("надмогильний пам'ятник; створений, виготовлений із каменю") та тих емоційних та значенневих імпліцитних природжень, які є загальнопоетичними. Ці додаткові смислові компоненти спираються на асоціативний зв'язок: *камінь* – *гробниця* – *смерть* і водночас посилюють його у тексті О.Пушкіна:

Дон Гуан

Вот она... о, тяжело

Пожатъе каменной его десницы!
Оставь меня, пусти - пусти мне руку...
Я гибну - кончено - о Донна Анна!
Проваливаются [8:532].

Це фінал драми, у якому вбитий Дон Гуаном командор ("покойник был ревнив") карає хтивога й облудного коханця – спокусника Анни. Отже, традиційний конфлікт особистості й суспільства в художній інтерпретації російського поета вичерпується насамперед тим, що "переростає у трагедію пристрастей" [7: 23].

На противагу цьому, у творі Лесі Українки колізії драми не зводяться тільки до пристрастей кохання. Українська поетеса пропонує власне художнє осмислення значно ширшого кола проблем суспільного буття людини, її вибору між свободою і несвободою, почуттям і розумом, між неприйняттям закону, умовностей і їх беззастережним дотриманням. Тут ідеї свободи, skutого інтелекту, непорушності певних регламентацій суспільного життя виражені не лише експліцитно, але й певною мірою імпліцитно, у підтексті, на формування якого відчутно впливає особливе функціонування в українській драмі експресеми **камінь** та її похідних. Слова із ЛГК Лесі Українка вживає впродовж усього твору, починаючи від заголовка і кінчаючи останньою ремаркою. Важливо звернути увагу на те, що навіть у ремарках - авторських прозових поясненнях, які здебільшого виконують певну допоміжну роль у драматичному творі - поетеса використовує експресеми із ЛГК з їх імпліцитним змістом, виникнення якого формується шляхом метафоризації епітета:

Тим часом із свічада вирізняється постаць Командора, така, як на пам'ятнику, тільки без меча й патериці, виступає з рами, іде важкою камінною ходою просто до Дон-Жуана [6:157].

Хоча у них простежуємо і використання слова **камінь** у прямому значенні:

Печера на березі моря в околиці Кодікса. Дон-Жуан сидить на камені і точить свою шпагу [6: 108]. Згодом він "кладає шпагу на камінь" [6:110].

Подібні мікроконтексти ще не виявляють властивого символу поєднання, співіснування двох семантичних планів: експліцитної семантики (тут **камінь** – "окремый шматок гірської породи") і прихованого за нею природженого значеннєвого компонента. Однак і в цьому випадку, мабуть, може виникати певне домислювання на зразок: світ, що його символізує "камінність", ще нічим не загрожує Дон-Жуану, бо йдеться про камінний уламок, яким персонаж просто послуговується, але своєю шпагою він діткнеться цієї "камінності". Однак воно можливе тільки після прочитання усього твору й сприйняття підтексту, індикатором якого виступає лексема **камінь**. Крім того, її широке використання в поетичному тексті драми і навіть у ремарках зумовлюється певними формально-стильовими настановами Лесі Українки, про які вона образно висловила, знову ж таки спираючись на дещо інше, але метафоричність означення **камінний**. Поетеса прагнула сконцентрувати стиль драми, зробити його лаконічним, як "написи на базальті", "уняти сюжет в короткі енергичні риси, дати йому щось "камінного" [5:386].

Уже вкотре висловлювання авторки про свій твір демонструють, що, ймовірно, в самому його задумові, за яким "ся драма повинна була нагадувати скульптурну групу" [5:386], певною мірою проглядає зорієнтованість поетеси на особливе естетичне навантаження ЛГК та інших семантично близьких до неї лексем. Тому й не дивно, що в українському тексті, на противагу творові Пушкіна, ця група як кількісно, так і якісно багатша. Леся Українка вживає іменники **камінь**, **каміння**, прикметники **камінний**, **кам'яний**, дієслово **кам'янити**. Найвищою активністю відзначається функціонування прикметника **камінний**, який використано майже у половині з двадцяти дев'яток виявлених мікроконтекстів.

Помітною є також різноманітність лексичної сполучуваності експресеми **камінь**, її похідних у тексті драми "Камінний господар" та їх здатність входити у певні тропеїчні структури (метафори, порівняння). Це сприяє формуванню семантичної двоплановості лексем, а, отже, й виникненню власне поетичного прихованого змісту, який з'являється внаслідок текстового перетворення експліцитних прямих і переносних значень іменників **камінь**, **каміння** та прикметників **камінний**, **кам'яний**. Базою для поетичної трансформації стають окреслені на початку статті прямі значення слова **камінь**. Вони в дериваційно транспонованому вигляді наявні також у похідних прикметниках **камінний**, **кам'яний**, а значення "окремый шматок, брила гірської породи" має також збірний іменник **каміння**. Поряд із цим поетична символічність аналізованих експресем безпосередньо ґрунтується і на загальнономовному переносному значенні: **камінь** – "тяжке почуття; туга, смуток, горе". Воно, наприклад, простежується в репліці Долорес, що прагне передати свій душевний стан, почуття, викликані її стосунком із Дон-Жуаном, які в контексті драми не вичерпуються переживаннями, описаними в наведеному лексикографічному тлумаченні:

Сядь, Анно, сядь. Чи ти ж того не знаєш,
як тяжко зрушити великий камінь?
(Кладе руку до серця)
А в мене ж тут лежить такий важкий
і так давно...
[...] Ти думаєш, я плакала по мертвій
своїй родині? Ні, моя Аніто,
то камінь видавив із серця сльози ... [6:171].

Тут **камінь** – не просто "туга, смуток, горе" від нещасливого кохання, а й почуття заздрощів до суперниць ("заздрю їм, Аніто, тяжко заздрю!"), важкого жертвовного обов'язку, чистої відданості коханому ("Я наречена, і ніхто не може мене сплямити, навіть Дон-Жуан"), яка приречена так і залишатись нереалізованою ("Мене з коханим тільки мрія в'яже").

Подібне розширення загальнономовної семантики, яке веде до появи прихованого символічного змісту, спостерігаємо і стосовно лексеми **кам'янити**. Вона виражає два значення, зафіксовані лексикографічно: 1. *Робити нерухомим, застиглим, як камінь* (у 1, 2 знач.) та 2. *Робити байдужим, нечулим* [1:85]. Приклади, які ілюструють ці значення, вказують на їх переносність, хоча вона чомусь не ремаркована в "Словникові української мови". Цікавим є те, що друге зі вказаних значень підтверджується тут цитатою із драми Лесі Українки:

Я [Анна] не можу...
той камінь... він не тільки пригнітає,
він душу кам'янить...
се найстрашніше... [6:130].

Зауважимо, що імпліцитна семантика, яка сприймається у наведеному мікроконтексті через призму ширшого контексту всієї драми, виходить далеко за межі того словникового значення, яке вказаний уривок має ілюструвати. У репліці Анни, яка стала подібною до "каріатиди, що держить на собі тягар камінний" і перебуває, на думку Дон-Жуана, в "камінній в'язниці", "камінний зморі", визнання героїні "той камінь (...) душу кам'янить" не стільки засвідчує її байдужість, скільки стан неспроможності покінчити з власною роздвоєністю. Вона нездатна позбутися залежності від спокусливо-принадних вимріяних, але духовно мертвотних прагнень досягти вершини "камінної гори" – могутньої влади й слави – і віддатись вільному пристрасному коханням Дон-Жуана, що хотів її "живою мати, а не камінною".

"Камінна гора" – це символ Командорового світу. Гонзаго – не гість, а законний господар у власній твердині, з якої не могла і не бажала звільнитись Анна. У світі Командора панує "камінь" та його прикмети: "повітря **"камінне"**, тягар, таран **камінний**", **"камінна** одіж, брама, в'язниця", **"камінне** щастя", що є несумісним із волею, з живим "вогнем любові". Проте саме таким щастям спокусила Дон-Жуана Анна – "справді камінь, без душі, без серця". Незважаючи на передчуття кінця ("Я конаю під камінним гнітом! Вмирає серце! Я не можу, Анно, з умерлим серцем жити"), "лицар волі" все-таки зраджує себе:

Чому мені не взять свого [Командорового] плаща?
Адже я цілий спадок забираю.
Вже ж я господар буду сьому дому! [6:156].

З погляду осмислення прихованого змісту експресем ЛГК увагу привертає художньо й психологічно переконлива сцена, що завершує твір. Дон-Жуан у Командоровому плащі з його атрибутами влади у свічаді, замість власного віддзеркаленого образу, бачить із жахом вже інше:

Де я? Мене нема... се він... камінний! [6:157].

У цій репліці епітет **камінний** своєрідно вмотивовує фінал драми – загибель нового господаря дому, який "застигає, поразений смертельним остовпінням", від покладеної на його серце Командорової правиці. Але це, власне, не тільки Командор, але й відбиття у цій постаті переродженого Дон-Жуана. Він став духовним спадкоємцем, двійником Камінного господаря і сам смертельно карає себе.

Художнє зіткнення двох символів, "серця" і "каменю", з їх імпліцитним змістом спрямовує увагу на підтекст драми, у якому в душі концепцій Сковороди, Юркевича, Ніцше та інших криється прагнення поетеси до "відромантизування серця, як основи внутрішньої і зовнішньої гармонії; авторове й людське шукання доріг до себе, свого щастя (...), моральності людських стосунків, етичної влади та "живої" любові – "дитини волі" [7:25]. Відштовхуючись від такого проникнення у підтекст і вказуючи на відкритість трагедійної розв'язки драми для різних інтерпретацій, Я. Розумний подає власну. Він стверджує, що "перемагає, отже, не "серце", а "камінність", як драматургова метафора реальності, влади консервативного закону над свободою та іронії людської віри в ідеал" [7: 25].

Однак сприйняття прихованих компонентів змісту, їх домислювання у фінальній частині драми може, на наш погляд, наштовхнути й на дещо іншу думку. Трагедійність розв'язки не свідчить про повну безнадійність душевних і духовних поривань особистості. Надія залишається, адже Командор як уособлення "камінності" гине, а його свічадний образ карає нову "камінність" – Дон-Жуана, який обдурений і захоплений "гордою мрією" про іншу волю, волю, якої "нема без влади", приносить на вітвар цієї омани своє серце. Тому такий рух одвертої внутрішньої однобічності можна трактувати як замкнуте в своїй загрозливій смертності коло. І тільки прагнучи гармонії, шукаючи й хоча б частково знаходячи її в суспільному та особистому житті, людина може вийти за межі страшної для неї "камінної" замкнутості. Почуттєва напруга, зіткнення різних характерів, поглядів у творі, трагічне розв'язання його конфліктів примушують вдумливого читача зробити такий висновок, що є своєрідною антитезою тому, який експлікується у завершальній сцені драми.

Аналіз особливостей естетичного функціонування лексичної групи, об'єднаної навколо експресем **камінь**, з'ясування додаткового семантичного навантаження словесних складників цієї групи у творі "Камінний господар" (при його частковому зіставленні з тематикою близькою драмою О. Пушкіна "Каменний гость") дають змогу простежити, як Леся Українка внаслідок авторського перетворення експліцитної загальнономовної та традиційно поетичної семантики досягає символічного, а тим самим імпліцитного вираження вагомих фрагментів ідейно-художнього змісту драми. Його багатоплановість і філософська глибина переконливо засвідчують, що її текст – це високоталановите втілення в літературі ще однієї версії світової теми про Дон-Жуана в її українському оригінальному прояві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Словник української мови. – К.: Наукова думка. – 1973. – Т.4. – 840 с.
2. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. – М.: Наука. – 1980. – 150 с.

3. Имплицитность в языке и речи / Отв. ред. Е.Г.Борисова, Ю.С.Мартемьянов. – М.: Языки русской культуры. – 1999. – 200 с.
4. Философская энциклопедия / Гл. ред. Б.В.Константинов. – М.: Советская энциклопедия. – 1970. – С.10–11.
5. Українка Леся: Твори в десяти томах. – К.: Дніпро. – 1965. – Т.10. – 500 с.
6. Українка Леся: Твори в десяти томах. – К.: Дніпро. – 1964. – Т.6. – 244 с.
7. Розумний Я. Українськість Дон Жуана в "Камінному господарі" // Дивослово. – 1995. – № 2. – С.22–27.
8. Пушкин А.С. Избранные произведения. – М.: Художественная литература. – 1970. – Т. 1. – 640 с.

Матеріал надійшов до редакції 20.01.2001 р.

Невидомская Л.Н. Имплицитное содержание символа камень в драме Лесы Украинки "Каменный властелин"

*В статье рассматриваются особенности функционирования лексической группы, объединённой вокруг словесного символа **камень** в драме Лесы Украинки "Каменный властелин".*

Nevidomska L. M. Implicit Meaning of the Symbol "Stone" Lesya Ukraïnka's drama "The Stone Host".

The article deals with the functional peculiarities of the lexical group united around the symbol of a stone in Lesya Ukraïnka's drama "The Stone Host".